

SÁSKA GÉZA

IGÉNY AZ IGAZSÁG MONOPÓLIUMÁRA
A POLITIKAI ÉS A VILÁGNÉZETI MARXIZMUS-LENINIZMUS
A SZTÁLINI KOR PEDAGÓGIA TUDOMÁNYÁBAN
I. RÉSZ

„Az ideológiák csak addig ártalmatlan, kritikátlan és önkényes vélemények, amíg komolyan nem hisznek bennük. Mihelyst totális érvényességi igényüket szó szerint veszik, olyan logikai rendszerek magvává válnak, amelyekben [...] az első előfeltevés elfogadásából minden érthetően, sőt kényszerítő erővel következik.” (Hannah Arendt¹)

Sztálin az utolsó öt évével elégedett lehetett. A Szovjetunió felrobbantotta az atombombáját 1949-ben, az esetleges harmadik világháború már a győzelem reményével megvívhatónak tűnt. Egy évvel korábban mindegyik elfoglalt államban sikeres volt a kommunista hatalomátvétel. Jugoszlávia kivételével mindegyik kommunista párt politikáját a Kominform irányította.² Az elfoglalt országokban megkezdődött az államosítás, az osztályharc, a nyugati neveltetű-kapcsolatú és az erre tájékozódó csoportok, rétegek kiszorítása, velük együtt a meghaladott rendszer híveinek – mint nyilvánvalóan ellenséges elemeknek – a megfélemlítése, totális, egzisztenciális, megsemmisítése, szakmai, közéleti ellehetetlenítése, internálása.³ E sötét évek politikáját a régi és a folyamatosan újraértelmezett marxizmus-leninizmus-sztálinizmus ideológiájával igazolták.

Az I. világháború utáni években a pedagógia tudománya egyre inkább elveszítette önállóságát Európában; ahogy Baranyai Erzsébet a német nemzetiszocializmus hatalomgyakorlását látván megfogalmazta: a politika a neveléstudományt „függeléksorba süllyeszti”.⁴ Az 1945, különösképpen az 1948 utáni években a szovjet típusú totalitárius rendszerben a magyar

¹ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*, Európa, Budapest, 1992, 550.

² Hannah Arendt szerint a „Moszkva által dominált kelet-európai kormányok Moszkva érdekében uralkodnak és Komintern-ügynökként cselekszenek. Ezek nem mások, mint Moszkva által irányított totalitárius mozgalom terjeszkedésének példái, és nem belső fejlődés következményei. Úgy látszik, az egyetlen kivétel Jugoszlávia...” (ARENDT: *I. m.*, 414.) E logikából adódik, hogy e kormánypolitikák végrehajtói maguk is tudatos, vagy naiv ügynökök szerepét játsszák el.

³ Ismereteim szerint Magyarországon a pedagógiai elitből egyedül Kiss Árpádot internálták. Az idő előtti nyugdíjazás, majd a nyugdíjmegvonás viszont általános eljárás volt. Az oktatás területéről többek között Prohászka Lajosnak, Karácsony Sándornak is ez volt a sorsa (lásd GOLNHOFER Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*, Iskolakultúra, Pécs, 2004, 76), okozta az utóbbi korai halálát (LÁNYI Gusztáv: *Magyarság, protestantizmus, társasléktan*, Osiris, Budapest, 2000). Megemlítendő Boda István neve is az 1950 körüli elbocsájtottak közül. Megjegyzem, más ágazatokhoz képest a pedagógiai képviselőit kevésbé érintette a retorzió, talán a pedagógia csekélynek ítélt politikai jelentősége miatt (például a MAORT-perhez képest – mely a részben külföldi tulajdonú vállalatok kommunista államosításának iskolapéldája – kétségtelenül, vö. Sulinet Kislexikon, MEK, <http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/kislex/kislexis.htm>).

⁴ BARANYAI Erzsébet: *A német neveléstudomány legújabb alakulása*, Magyar Pedagógia 1934, 98.

neveléstudomány is minden korábbi mértéket meghaladóan veszítette el önállóságát, mely folyamatnak egyik, de csak az egyik részeleme a politikai marxizmus-leninizmus ideológiájának elfogadása és képviselése.

Egyértelművé kell tennem, hogy itt és a következőkben nem a filozófia tudományának szempontjai szerint közeledek a marxizmushoz, leninizmushoz – ami számomra nagy kockázatot jelentene –, hanem politikaiból. Nem azt vizsgálom, hogy e két egymással összefüggő irányzat mennyire kidolgozott, mennyire koherens és így tovább – hiszen többnyire az (oktatás)politika szereplői sem ismerik mélységében a forrásaik mibenlétét, általában átvett idézetekből dolgoznak –, hanem azt, hogy *eszközként* mire használták, milyen politikai célok eléréséhez vették igénybe a hatalom birtokosai. Mennyiben igazolták a természettudományok egzakt állításaihoz foghatónak tekintett, valójában a totális ideológia uralma miatt megfellebbezhetetlen filozófiai tételekkel tetteik indokoltságát. A másodjára említettek éppen ezért nevezem *politikai* marxizmus-leninizmusnak, megkülönböztetve az ettől jóval függetlenebb⁵ *világnézeti* (vagy *filozófiai*) marxizmus-leninizmustól.⁶

Az alábbiakban akkor beszélek a neveléstudományi elit művelőinek *politikai* marxizmus-leninizmusáról, ha ezt a pártállami ideológiát oktatáspolitikai céljaik, valamint tetteik igazolására használják – amelynek karrierjüket köszönhetik –, még abban az esetben is, ha köz- és szakmapolitikai szerepük belső meggyőződésükön alapult: őszinte hívei voltak a *világnézeti-filozófiai* marxizmus-leninizmusnak – jelentsen bármit –, vagy pedig meggyőződés nélkül vették fel ezt a szerepet, és gyakorolták a hatalmat.⁷ Másképpen: a köz- és szakmapolitikai *szerep* betöltése az elsődleges; az csupán másodlagos, hogy tetteikben a személyes hit vagy a hit tettetése vezette őket.

Azokban az években a politikai marxizmus-leninizmus elfogadása és gyakorlása az önmegvalósítás szinte korlátlan lehetőségét adta. Országos léptékű befolyást-hatást, a szakma-politikai megfellebbezhetetlenség ígéretét kínálta a totalitárius rendszer; olyan mértékű befolyást jelentett, amilyen fel sem merülhet bármelyik plurális polgári demokráciában. Ebből fakadóan a szocialista berendezkedés jellegzetessége a politikai marxizmus-leninizmus és az egyéni világnézet közötti hierarchikus elrendeződés. A kimutatott személyes meggyőződés éppen ezért lehetett mímelt vagy őszinte.

⁵ Közismert, hogy a marxizmusnak számos értelmezése volt a 20. században. Elég csak a Sztálin halála utáni idők marxi reneszánszára utalni, vö. SZABÓ Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Előadások a kommunista pártok történetéből és a fekete-piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmusról*, szerk. Jankó Attila, JATE Press, Szeged, 2013.

⁶ Lenin épp ellenkezőleg gondolta: a politika és a filozófia teljesen elválaszthatatlan: minden filozófiának osztálytartalma van, következésképpen politikai jellegű. Lásd Muhamed FILIPOVIC: *A lenini filozófiai nézetek történelmi sorsa és hatása*, Híd 1970/4., 387.

⁷ A politikai és filozófiai (világnézeti) marxizmus-leninizmus együtteséről és változó hangsúlyáról ír például GOLNHOFER Erzsébet: „Kit tekintsünk szabad polgárnak a pedagógiai világában?”; SZABOLCS Éva: „Mába nyúló történelem” – Nagy Sándor és a magyar didaktika hagyományai = *Nagy Sándor nyomdokain*, szerk. Falus Iván – Kálmán Orsolya, Eszterházy Károly Főiskola, Eger, 2016, 41–52 (különösen 45); 23–28.

A kommunista pedagógia forrásvidéke

A társadalom átalakításának, az egyenlőség megteremtésének szellemi hordozója Magyarországon is köztudottan a pedagógia-pszichológia volt. E két tudományág művelői, amennyiben kommunisták voltak, a nyugat-európai jellegű marxizmus-leninizmust képviselték, nem úgy, mint az 1949–1950 után a helyükre lépők. Az utódaikéhoz képest a sztálini pedagógiához (oktatáspolitikához) és a marxizmus értelmezéséhez jóval önállóbb – a párt szempontjából fegyelmezetlenebb – volt a viszonyuk, amit a totalitárius államot építő pártjuk már nem tűrt meg.⁸ A továbbiakban csupán a későbbi, a sztálini gyökerű magyarországi kommunista pedagógia marxizmus-leninizmusáról esik szó.

Az 1952-es, oroszból fordított *Pedagógia* egyetemi tankönyvben az olvasható, hogy a szovjet pedagógia a kommunista nevelés tudománya, a kommunista világnézet pedig a marxista-leninista pártnak, a munkásosztály pártjának a világnézete. Mindez a Lenin *Materializmus és empiriokriticismus* című munkájában leírtakból fakad: minden filozófia pártszerű. „Az a pedagógia, amely a marxista-leninista párt vonalát követi, igazi, tudományos pedagógia.”⁹ A pedagógia pártszerű és agresszív, ahogy a korábbi oldalakon megfogalmazta: „a nevelés mindig kapcsolatos a politikával. A proletár szocialista forradalom elkerülhetetlenül megsemmisíti a burzsoá osztálynevelést, hiszen ez fékezi a társadalom további fejlődését, és azt a kommunista neveléssel váltja fel.”¹⁰

Ivan Kairov – ekkor még Sztálin egyik vezető neveléstudósa – a szovjet Pedagógiai Tudományos Akadémia 1949. július 27-i ülésén¹¹ világosan feltárta „a hidegháború lényegét”: „a demokratikus, haladó tábor, amelynek élén a Szovjetunió áll, és az imperialista, reakciós tábor, amelyet az Egyesült Államok vezet”; és az ebből fakadó pedagógiai teendőket. Kifejtette továbbá az ideológiai háború, a gyűlölet és a félelemkeltés racionális okát: „Ellenségeink azzal próbálkoznak, hogy a szovjet tudomány, irodalom, művészet egyes képviselőire kiterjesszék befolyásukat; azon iparkodnak, hogy saját érdekükben aknázzák ki a kapitalizmus olyan csökevényeit, melyek egyes szovjet emberek öntudatában még megmaradtak” – olvasható magyar fordításban két évvel később.¹²

1948 és 1950 között a magyarországi (csakúgy, mint a többi kelet-európai) szocialista pedagógiatudomány előtt a párt vonalával megegyezően a teendők sokaságából két, egymással összefüggő részfeladat megoldása állt.¹³ Egyfelől létre kellett hozni a szocialista öntudatot megteremtő iskolák munkáját támogató új – kairovi értelemben *igazi* – neveléstudományt. Másfelől pedig, ebből fakadóan, el kellett távolítani az ideológiai, politikai akadályokat állító

⁸ Ezt a folyamatot, (benne Mérei Ferenc megítélésének-szerepének változásait) írja le HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói. A magyar Tudományos Tanács 1948–1949*, Akadémiai, Budapest, 1995.

⁹ I[van]. A[ndrejevics]. KAIROV: *Pedagógia. Egyetemi tankönyv* [ötödik javított kiadás], Tankönyvkiadó, Budapest, 1952, 39 (az én kiemelésem).

¹⁰ *Uo.* (a második az én kiemelésem).

¹¹ Vö. Советская Педагогика [Szovjetszkaja Pedagogika] 1949/9.

¹² KAIROV: *I. m.*, 7.

¹³ Bővebben lásd Géza SÁSKA: *Normal and Abnormal. Scientific foundation of 50's Soviet-style socialist education = Normalität, Abnormalität und Devianz, Gesellschaftliche Konstruktionsprozesse und ihre Umwälzungen in de Moderne*, szerk. Attila Nóbik – Béla Pukánszky, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2010, 39–49.

intézményeket, személyeket – ahogy Kairov fogalmazott –, a „kapitalista csökevényeket”. Ezt különféle igazgatási eszközökkel lehetett megvalósítani: nyugdíjazással, állásvesztéssel, akadémiai tagság megvonásával, egzisztenciális ellehetetlenítéssel sújtva, ritkán deportálással. Politikai ellenségnek bizonyultak az egyházak képviselőin kívül a magyar faj nagy szaktudású védői közül az 1945-ben kooptáltak (többek között Karácsony Sándor, Kiss Árpád, Simon László), valamint a nem marxista, politikai tekintetben inaktív pedagógia-lélektan kiválóságai (sokak közül Prohászka, Várkonyi, talán Bognár). Rajtuk kívül politikai veszélyt jelentettek a nyugati értelmezésű marxista kommunisták, párttagok, közülük Mérei Ferenc és Faragó László a legismertebb.¹⁴

Ebben a légkörben és közegben teremtik meg az igazság kizárólagosságára igényt tartó magyar – előbb kommunista, később a szocialista jelzőt viselő – neveléstudományt. Mi is volna az?

A szocialista neveléstudomány politikai kritériumai

Ágoston György¹⁵ az MTA Pedagógiai Főbizottságának 32 éves – akkor már két esztendeje – elnöke és a monopolhelyzetű Pedagógiai Szemle főszerkesztője lapjában ismerteti az 1954. június 12-én tartott Magyar Tudományos Akadémia vitaankéjtán elhangzottakat – az állapot-ideológiák jellegzetes szófordulatával – a pedagógia tudományának „helyzetéről és feladatairól”.

Ágoston áttekintése szerint a marxista pedagógiai elit létrejötte közvetlenül a Magyar Dolgozók Pártja döntéséhez köthető, amelynek tartalma megegyezik Kairov fentebb idézett útmutatásával. Ágoston szerint „1950-ig, a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének emlékezetes 1950. március 29-i¹⁶ határozatáig hazánkban a marxista-leninista pedagógia nem tudott kibontakozni. Ellenséges elemek a pedagógiát nyugati, imperialista országokból importált pedagógiával helyettesítették. Ugyanakkor tovább éltek a Horthy-rendszer különböző reakciós pedagógiai irányzatai.”¹⁷

Menjünk végig sorban az állításokon.

¹⁴ Vö. GOLNHOFER: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949*; HUSZÁR: *I. m.*; MÉSZÁROS István: *Mindszenty és Ortutay: iskolatörténeti vázlat, 1945–1948*, szerzői kiadás, Budapest, 1999; SÁSKA Géza: *Az oktatási rendszer reformja a negyvenes években és a kommunista identitáspolitiká = Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*, szerk. Német András – Garai Imre – Szabó Zoltán András, Gondolat, Budapest, 2016, 235–284; *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*, szerk. Szabolcs Éva, Eötvös, Budapest, 2006.

¹⁵ Visszaemlékezéseit lásd GOLNHOFER Erzsébet – SZABOLCS Éva: *Adalékok egy neveléstudományi életúthoz: Ágoston György 1945–1959 között = Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére*, szerk. Fízel Natasa – Nóbik Attila, Szegedi Egyetemi – Juhász Gyula Felsőoktatási, Szeged, 2014, 67–80.

¹⁶ Lásd a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége által hozott határozatot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium munkájával kapcsolatos kérdésekről: *Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének, Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai*, Szikra, Budapest, 1951, 175–181.

¹⁷ ÁGOSTON György: *A Magyar Tudományos Akadémia vitaankéjtja a pedagógia tudományának helyzetéről és feladatairól 1954. június 12.*, Pedagógiai Szemle 1955/4–5., 396 (az én kiemelésem).

A magyar neveléstudomány és a (szovjet) marxizmus-leninizmus

A fiatal és tehetséges Lázár György¹⁸ Prohászka Lajost váltva a budapesti egyetem pedagógiai tanszék élén, az 1950-es oktatáspolitikai fordulat főideológusaként világosan kifejtette, hogy a neveléstudománynak, miként Kairov is kijelentette, pártszerű tudományként kell kiépülnie. Egyfelől olyképpen, hogy „szilárdan a marxizmus-leninizmus győzelmes elméletére építkeznek”, másfelől úgy, hogy az „osztályharc konkrét menetével és feladataival állandó szoros kapcsolatban maradjon”, harmadrészt pedig hogy kemény kritikával lépjen fel a „Méreai és klikkje teremtette” neveléstudománnyal szemben, és végül „neveléstudományunknak pártszerűnek kell lenni abban is, hogy odaadóan tanuljon nevelni a Párttól”.¹⁹

Ágoston György azzal, hogy 1954-ben megismételte Lázár György szavait, a párt vonalát mintaszerűen követő neveléstudósként lépett fel. Az MTA Pedagógiai Főbizottságának elnökeként úgy látta, hogy az új neveléstudományi elit kiválasztásának kritériuma a marxizmus-leninizmus követése és az ebből levezetett szocializmus igénylése, amelyeknek mibenlétét (azaz validitását) távolról sem a szakma, hanem közvetlenül a Magyar Dolgozók Pártja állapította meg – áttételeken keresztül pedig a szovjet neveléstudomány jelölte ki. A párt hatáskörébe tartozott, hogy mi értelmezhető marxizmus-leninizmusnak és az is, ami az előbbiből fakadt: ki tekintendő marxistának, azaz az adott politikai kurzus hívének és ki nem. Aki pedig nem, az – e logika szerint – azon nyomban a rendszer ellensége lett. Az új pedagógiai elit tagjai pedig ugyanezt a sémát fogadták el és alkalmazták a neveléstudomány keretei között.

Minthogy az MDP 1950-ben adta meg a szovjet és a magyar politikai célokhoz igazított marxizmus-leninizmus tartalmát és jelentését, következésképpen csak ezt követően bontakozhatott ki az „igazi” marxista neveléstudomány, amely – e tanulmányban említettekén és nem említettekén kívül – Ágoston felemelkedését is hozta. Az „igazi” és a „hamis” marxizmus közötti határ megvonásával az 1950 előtti és utáni pedagógiai elit között ideológiai, hatalmi, tudományos különbséget is teremtettek.²⁰ Mindebből következett, hogy noha 1948-ban még az Országos Neveléstudományi Intézet feladata volt az új, az ekkor érvényes marxista szemléletű neveléstudomány kidolgozása,²¹ 1950-ben már a továbbra is kommunista, de pártszempont-

¹⁸ Lásd róla GOLNHOFFER Erzsébet – SZABOLCS Éva: *Lázár György és a magyar pedológia – mítosz és valóság*, Magyar Pedagógia 2013/3., 133–151.

¹⁹ LÁZÁR György: *A magyar neveléstudomány feladatai a szocialista építésben. A magyar nevelésügy általános helyzete és neveléstudományunk általános feladatai*, Szikra, Budapest, 1950, 64–66.

²⁰ Nem csak itt. A Rákosi és köre értelmezte marxizmustól való elhajlás több szervezet, például a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ), a Szociáldemokrata Párt „jobboldalának”, valamint a hazai kommunistáknak a „büne” lett.

²¹ Lásd KNAUSZ Imre: *A közoktatás Magyarországon 1945–1956*, OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár, <http://mek.oszk.hu/10000/10080/10080.pdf>, 45. A Méreai Ferenc vezette Országos Neveléstudományi Intézetben a pedagógiai gimnáziumok III. osztálya számára 1949-ben készült pedagógia-tankönyvnek már a tartalomjegyzéke is mutatja az erős marxista-leninista és aktuálpolitikai elkötelezettséget. A 11. fejezet *A tudományos szocializmus, Marx és Engels tanítása a nevelésről*, a 14. *A szovjet pedagógia 30 éve*, a 15. *Lenin, Vladimir Iljics*, a 16. *Sztálin, Joszif Viszárjonovics*, a 17. *Krupszkaja, Magyezsda Konsztantinovna*, a 18. *Makarenko, Anton Szemjonovics*, a 19. *A Szovjetunió iskolarendszere (Pedagógia a pedagógiai gimnáziumok számára)*, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendeletére kiadja a Tankönyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1949, 253–254.

ből meghaladott marxizmust követő Mérei Ferencet fel is mentették, ő már nem volt többé a pedagógiai filozófia marxista képviselője.²²

Ahogy az új neveléstudomány képviselői elfogadták politikai alárendeltségüket, hasonlóképpen a magyarországi politikai vezetés sem volt autonóm, szinte mindenben a Szovjetuniótól függött, többek között a marxizmus minden területre kiterjedő értelmezésében is. Ezt a hatalmi viszonyt írja le Ágoston György: „A legnagyobb jelentőségű tény, hogy 1950-től kezdve a magyar pedagógusok megismerkedhettek a szovjet pedagógia rendszerével, tapasztalataival. *Ez az alapvető feltétele volt annak, hogy a marxista-leninista pedagógiai elméleti munka megindulhasson hazánkban.*”²³ Mindez nemcsak a szovjet pedagógia implementációs kísérletét, példaképeinek – elsősorban Makarenko – elfogadtatását jelenti, hanem azt is, hogy a párt és a vele szövetséges új elit elvette a védjegyet a marxista-leninista világnézetű neveléstudomány korábbi képviselőitől.

A marxizmus és a szovjet pedagógia Ágoston értelmezésében tehát egy és ugyanaz, amelylyel a marxizmus kizárólagos és hiteles forrásának a helyét is megnevezi. Mindebből egyenesen következik, hogy a marxizmus jelentését, ezen belül a marxista pedagógia mibenlétét a szovjet pedagógiai elit fogalmazta meg, az ottani párt ellenőrzése és irányítása alatt. A hatalmi, vagy ha úgy tetszik, az országokon átívelő hierarchikus viszonyban szerveződő diskurzus a szovjet és magyar legfelső politikai vezetés, a szovjet és a magyar oktatási ágazatban dolgozók között zajlott. (A részletek a mai napig alig-alig ismertek.)

Annai bizonyosnak tűnik, hogy a magyar politikai vezetés közvetlenül jelölte meg az ellenségeket, jelölte ki a teendőket és a mindezeket magában foglaló, koherenciára törekvő ideológiát a magyar tudomány, ezen belül a pedagógiai elit számára. A Magyar Tudományos Akadémia 1951-ben fogalmazta meg – feltehetőleg a Pedagógiai Főbizottság javaslatára – a neveléstudományra vonatkozó öt éves tudományos terv fő vonalait, amely szerint a teendő: „köznevelésünk egyes tapasztalatainak elvi feldolgozása; az ellenséges pedagógiai irányzatok, a pedológia, a pedagógiai objektivizmus elleni harc”.²⁴ A neveléstudomány láthatóan szakmásmította (azaz adaptálta) a kapott politikai feladatokat, és végső igazságként továbbította a tanügyigazgatás tagjainak és az iskolák pedagógusainak. Azaz követte Lázár György szavait: valóban megtanult odaadón nevelni a Párttól.

Székely Endréné (ekkor 44 éves), az MTA Pedagógiai Főbizottságának titkára kijelenti, hogy „A nagy Sztálin szellemében akarjuk a magyar pedagógiatudományt olyan magasra emelni, amint azt népünk érdeke, a magyar ifjúság kommunista nevelésének nagy ügye megkívánja”.²⁵

Ebből a perspektívából könnyen értelmezhető a Pedagógiai Szemle szerkesztésének szempontja: a szovjet pártkongresszusok határozatainak és a neveléstudomány tekintetében irány-

²² Mérei politikai bukása már 1949 októberében befejezett ténynek volt tekinthető. A Magyar Dolgozók Pártja Titkársága október 19-i ülésén tárgyalt az MTA összetételéről és szervezetéről. Ekkor határozták el, hogy Mérei, másokkal együtt, nem lesz az Akadémia tagja, holott korábban a Magyar Tudományos Tanács tagja volt (vö. HUSZÁR: *I. m.*, 44, 226–251).

²³ ÁGOSTON: *A Magyar Tudományos Akadémia vitaankétje...*, 397 (az én kiemelésem).

²⁴ Akadémiai Értesítő 1951. november, 444.

²⁵ SZÉKELY Endréné: *A marxista neveléstudomány helyzete és feladatai a Szovjetunióban és hazánkban az SZKP XIX. kongresszusa és a sztálini mű fényében*, Pedagógiai Szemle 1953/4., 393.

mutatónak tartott marxista cikkek közlése. Az előbb idézett Székelyné szavait közli a lap *A marxista neveléstudomány helyzete és feladatai a Szovjetunióban és hazánkban az SZKP XIX. kongresszusa és a sztálini mű*²⁶ fényében című hozzászólásával, amelyet Molnár Erik akadémikus az MTA 1953. évi nagygyűlésén elhangzott a *Voluntarizmus és fanatizmus (A társadalmi törvényszerűség kérdése Sztálin „A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban” című művének megvilágításában)* című előadásához fűzött. Ugyanebben a lapszámban közlik egy bizonyos Protopopov professzor a Szovjetszkaja Pedagogika 1953. évi 5. számában megjelent vitaanyagának magyar fordítását is, amelyet Sztálin *Marxizmus és neveléstudomány*, valamint *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban* című munkáinak fényében készített.²⁷

Az 1950. márciusi határozat világossá tette, amit Ágoston is érzékeltetett, hogy a marxizmus-leninizmus és a neveléstudomány két különböző, de egymással hierarchikus viszonyban álló dolog. A pedagógiai tudományos gondolkodásnak a marxizmus-leninizmusból – jelentősen bármit is – kell származtatnia mondandóját. Ez az 1948 és 1950 közötti „nagy rendszerváltásnak” meghatározó eleme,²⁸ amely 1953-ig szilárdan állt, s az azt követő esztendőktől fokozatosan jelentőségét veszítette.

A szocialista neveléstudomány szerves elemévé vált az ideológiai tisztaság őrzése, ami valójában ideológiai ellenőrzést jelentett, melynek a legdurvább formája a politikai tisztogatás volt.

A marxizmus-leninizmus instrumentalizálása: a politikai tisztogatás

Az MTA Pedagógiai Bizottsága is a szocialista neveléstudomány tudományos intézményeként működött,²⁹ amely a pártállami marxizmus-leninizmus képviselőjének a jogát gyakorolta e tudományterületen. Bizonyíthatóan követte Sztálin útmutatásait: „a műveltség – fegyver, amelynek hatékonysága attól függ, ki tartja ezt a fegyvert a kezében, és ki ellen akarják ezt a fegyvert fordítani”.³⁰ Az ellenséget és a teendőket, mint fentebb idéztem, Kairov meg is nevezte: a „proletár szocialista forradalom elkerülhetetlenül megsemmisíti a burzsoá osztálynevelést”.³¹

A bizottság tagjai tudták, hogy az ideológiát egyaránt fel lehetett használni a pályáról való letaszításnak, illetve az új tagok kooptálásának indoklására,³² valamint a pályán lévők fegyvelmezésére. A Pedagógiai Intézet igazgatója, Nagy Sándor dicsérve tessékeli ki Prohászka

²⁶ Vö. SZTÁLIN: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*, Szikra, Budapest, 1952.

²⁷ PROTOPOPOV: *A neveléstudomány néhány kérdése*, Pedagógiai Szemle 1953/4., 397–408.

²⁸ Bővebben lásd SÁSKA: *Az oktatási rendszer reformja...*

²⁹ Béla PUKÁNSZKY: *Das Pädagogische Komitee an der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in den Jahren 1950-1956 = Die Akademie der Pädagogischen Wissenschaften im Spannungsfeld von Wissenschaft und Politik*, szerk. Sonja Häder – Ulrich Wiegmann, Lang, Frankfurt am Main, 2007, 91–105.

³⁰ Idézi NAGY Sándor: *A tanítási óra felépítése és elemzése* (Szocialista Nevelés Könyvtára 80.), Tankönyvkiadó, Budapest, 1953, 88.

³¹ KAIROV: *I. m.*, 20.

³² Vö. SÁSKA Géza: *A szocialista neveléstudomány rekrutációja 1952–1962 között = Új kutatások a neveléstudományokban. Pedagógusok, tanulók, iskolák – az értékformálás, értékközvetítés és az értékkerentés világa*, szerk. Tóth Péter – Holik Ildikó, MTA Pedagógiai Tudományos Bizottsága, Budapest, 2016, 255–262; SZABÓ Zoltán András: *A jogalkotói*

Lajost a neveléstudományból, így fogalmazva: *Az oktatás elmélete* című 1937-es könyve „a maga kultúrfilozófia kiindulású [azaz nem marxista] didaktikai rendszerével, amely a legjelentősebb *idealista* didaktikai rendszerek egyike a Horthy-korszakban”.³³

Azonos platformról bírálta Prohászka Lajost az 1948-as politikai fordulat, a „kis rendszer-váltás” után az abban az időszakban még marxistának tekintett Mérei és Faragó is. Mérei szerint Prohászka az új korszaktól idegen kultúrfilozófiát képviselte,³⁴ Faragó László úgy látta, hogy a marxizmus elméleti alapjaira épülő szocializmustól idegen Prohászka humanizmusa, aki a Horthy-rendszer különböző reakciós pedagógiai irányzatait képviselte: Prohászka szocialista humanista alternatívája Makarenko.³⁵

Nagy Sándor a materializmus tagadása miatt ítéli el az Új Iskola pedagógiáját, amely köztudottan a magyar pedológia elleni oktatáspolitikai célpontja volt ekkor. Álláspontja alátámasztására idézi az iskola vezetőinek szavait, akik szerint az Új Iskola pedagógiája „erőtlen, bátor támadás ez az értelem egyoldalúsága ellen, és alapja egy vitalisztikus világszemléletnek, amely ma már [1934! – Nagy Sándor megjegyzése³⁶] *erőteljesen küzd a materializmus ellen*”.³⁷

Lenin ismeretelmélete és a neveléstudomány és a pszichológia szakmaisága

Itt csak annyi kitérőt kell tennünk, hogy felidézzük Lenin a *Materializmus és empiriokritizmus* című könyvében kifejtett, az emberi megismerést leíró „tükrözési elméletét”, amelyet a Marx és Engels által kidolgozott dialektikus materializmus gyakorlati alkalmazásának tartanak e szellemi áramlat alapos ismerői. Voltaképpen a *kormányzás* egyfajta politikai-ideológiai propaganda fegyvere a dialektikus materializmus. Sztálin megfogalmazásában – idézi Arendt – „minél pontosabban felismerjük és követjük a történelem és az osztályharc törvényeit, annál inkább engedelmessé válnak a dialektikus materializmusnak. *Minél jobban belelátunk a dialektikus materializmusba, annál nagyobb lesz a sikerünk.*”³⁸

Mindazoknak, akik a pedagógia tudomány- és szakterületén a karrierjüket építették akkoriban, elemi érdekük lehetett használni, illetve alkalmazni a dialektikus materializmust, s benne az ismeretelméletet, amelyben vitathatatlan tudományos tényként jelentek meg Sztálin bölcs és súlyos szavai – különösen a filozófiában járatlan tömeg szeme előtt. A dialektikus materializmus jelentőségének tudatosításáról az oktatási ágazatban a jól képzett szakemberek s szakmai továbbképzések is gondoskodtak. Ha máshonnan nem, innen megtudhatták

szándék egy lehetséges feltérképezési útja a tudományos minősítési szabályozás rendszerében – az előterjesztői indoklások köre (1949–1988) = *Neveléstudomány és pedagógiai kommunikáció a szocializmus időszakában*, 203–234.

³³ NAGY Sándor: *A didaktika alapjai*, Akadémiai, Budapest, 1956, 34.

³⁴ MÉREI Ferenc: *A falakon belül. A neveléstudomány feladata*, Köznevelés 1848/4., 549–552.

³⁵ FARAGÓ László – KISS Árpád: *Az új nevelés kérdései*, Egyetemi Nyomda, Budapest, 1949.

³⁶ Nagy megismétli Kairóban 1949-ben elhangzott érveit. Az 1934-ben megfogalmazott reformpedagógiai gondolatok értelmében a materializmusellenesség bűn, mely, mint később látni fogjuk, még 1956-ban is ártalmas, a szerző szemében elévülhetetlen vétek. A témáról lásd még MÉSZÁROS István: *Ateista nevelés iskoláinkban*, Eötvös, Budapest, 1996; NAGY Péter Tibor: *Világnézetű nevelés az ötvenes évek Budapestjén*, Educatio 2006/3., 566–592.

³⁷ NAGY: *A didaktika alapjai*, 35 (az én kiemelésem). Az eredeti mű: DOMOKOS Lászlóné – BLASKOVICZ Edit: *Alkotó munka az Új Iskolában*, Gyermektanulmányi és Nevelésügyi Társaság, Budapest, 1934.

³⁸ ARENDT: *I. m.*, 429 (az én kiemelésem).

a tanultabbak, hogy Sztálin a húszas évek végétől *kormányzati eszközként* tekintett mindenre, politikai ellenfelei, valamint az egyház hatalmának megsemmisítésére használta fel a dialektikus materializmus elméletét. Többek között³⁹ Trockij és az általa támogatott pszichoanalízis, illetve Buharin, valamint a védelmét élvező pedológia és az általában nyugat-európai gyökerű pszichológia, pszichiátria ellen vetette be a dialektikus materializmusra történő hivatkozást. Mindannyiukra az antimarxizmus bélyegét ütötték, megjelölve ezzel a szocializmus sikerének tudományosan igazoltan megsemmisítendő ellenségeit.

Mindazok, akik – akár elemi érdekből formálisan, akár őszinte elvi meggyőződés alapján – együttműködtek az új rendszerrel, részesülni akartak a szocializmus ígért eredményeiből, illetve úgy ítélték meg, hogy a többségnek jutott sors így elkerülhető. A tanultabbja még akkor is együttműködőnek mutatkozott, ha átlátott a tudományoskodáson alapuló ideológián, és tudta, hogy a majdan eljövő siker *ígérete* nem igazolja a dialektikus materializmus gyakorlati alkalmazásának szükségességét.

A neveléstudomány magyar olvasója 1951-ben Ágoston György által is üdvözölt követendő szovjet minta egyik képviselőjétől, P. A. Zajcsenko⁴⁰ *A tanítási óra színvonalának emeléséért* című tanulmányából is értesülhetett a tükrözési elmélet lényegéről. Lényegkiemelése szerint „Lenin tükrözési elméletében megállapította, hogy a megismerés útja »az élénk megfigyeléstől az elvont gondolkodásig és ettől a gyakorlatig vezet.«”⁴¹

A tudományos megismerés oktatáspolitikai és ideológiai jelentőséget kapott. A Lenin elméletére épülő sztálini didaktika feladata, hogy „a felnövekvő nemzedéket felfegyverezze a tudomány alapjaival” és a környező világ lényegének és fejlődési törvényeinek ismeretével (ez azonos a tudományos kommunista világnézettel), valamint a természet átalakításában megbízható vezető legyen.⁴² (E marxista-leninista ismeretelméletből fakadó didaktika a polgári formális – alaki – és a materiális – anyagi – képzés felfogásának⁴³ szocialista alternatíváját adta.)

Mindebből fakadt a pedagógia és a lélektan teendője.

A didaktika művelője, Mihail Danyilov szavai szerint Lenin „az ismeretelméleti, logikai alaptörvényeknek érvényesülniök kell az oktatásban is. A pedagógiai tudományok és főként az általános didaktika, a lélektan és a szakdidaktika fő feladata: kimunkálni a tudományos megismerés módjait az iskolai oktatásra való alkalmazásukban.”⁴⁴

³⁹ A kiátkozás érintette a hadsereg és a munka szervezését is, lásd KOVAI Melinda: *Lélektan és politika. Pszichotudományok a magyarországi államszocializmusban 1945–1970*, KRG–L'Harmattan, Budapest, 2016, 21.

⁴⁰ Nevét nem tartalmazza a Nagy Sándor (fő)szerkesztette *Pedagógiai lexikon*.

⁴¹ P. A. ZAJCSENKO: *A tanítási óra színvonalának emeléséért* (Szocialista Nevelés Könyvtára 23.), Közoktatásügyi Kiadó-vállalat, Budapest, 1951, 20. Az idézet Lenin *Filozófiai füzetek* című munkájából való.

⁴² KAIROV: *I. m.*, 69.

⁴³ Kairov értelmezésében a formális képzés a szellemi képességek és adottságok fejlesztése, amelynek eredményeképpen a tanulók, immár felnőttként maguk is képesek a szükséges ismereteket megszerezni. A materiális (anyagi) képzés a gyakorlati ismeretek, hasznos tapasztalatok átadását tartja fontosnak, amelyekkel az életben boldogulni lehet (*Uo.*, 68).

⁴⁴ M[ihail]. A[lekszandrovics]. DANILOV [!]: *Az új tananyag aktív felfogása és tudatosítása a tanórán* = Az oktatás lélektanának kérdései. Tanulmánygyűjtemény (Szocialista Nevelés Könyvtára 66.), szerk. Kardos Lajos, Tankönyvkiadó, Budapest, 1953, 15. Danyilov szavai jellegzetesek. Lenint idézi herbarti jellegű kijelentéséhez. E gondolatmenet illeszkedik a harmincas évektől kiépülő porosz rendszerű iskolapolitikához és a pedagógia tudományához.

Zajcsenko szerint az ismert „tükrözési elmélet” állításait követve négy oktató és ismeret-szerző mozzanatot lehet megkülönböztetni, és eszerint szervezni az oktató-nevelő munkát. 1) A konkrét tudományos ismeretek tanulói befogadása az érzékelés és a logikus gondolkodás útján. 2) Az észlelt ismeretek tudatos és értelmes megértése. 3) Az ismeretek, szokások, készségek bevéssésére, általánosítására és elsajátítására irányuló pedagógusmunka megszervezése. És 4) a megszerzett ismeretek, készségek és szokások gyakorlati alkalmazása.⁴⁵ E négy feladatból logikusan adódik a tanóra típusainak feltárása, a tanóra vezetésének és módszertanának kidolgozása, azaz: „milyen a jó óra”.⁴⁶

A marxista pedagógia és a pszichológia hivatalos tudománya együtt emelte dogmává a megismerés folyamatának lenini filozófiáját. A sztálini korban legálisan csupán lenini episztemológiára épülő pszichológia létezett, amelynek a kijelölt teendője a pedagógia szakmai támogatása. Ezt a szerepet a harmincas évektől a marxista pszichológia egyik megalkotója, Alekszej Nyikolajevics Leontyev⁴⁷ is eljátszotta.⁴⁸ Szavait a didaktika művelői gyakorta idézték, mint például Danyilov is: „az új anyag felfogásának aktív és tudatos módja annál hatékonyabb, minél világosabb a tanulók számára a tanulmányozandó anyag jelentősége”.⁴⁹

Az 1917-es forradalom utáni a gyermeki önkibontakozásra épülő pedológiát felváltó sztálini szovjet neveléstudomány⁵⁰ az állami politikai marxizmus és a lenini ismeretelmélet alapján szerveződött és alkotott, amit nemcsak a Pedagógiai Szemle és a Szocialista Nevelés Könyvtára sorozat szovjet szerzőinek munkái bizonyítanak, hanem Nagy Sándor – ekkor a Magyar-Szovjet Társaság Központi Pedagógiai Szakosztályának elnöke⁵¹ – ugyanebben a sorozatban megjelent, már többször idézett *A tanítási óra felépítése és elemzése* című könyve is. Nagy Sándor munkájában a lenini episztemológiára mint a gyakorlat filozófiájára építette fel didaktikáját, támaszkodva az ugyanarra a filozófiai bázisra építkező és politikai tekintetben is hiteles szovjet kollégák ez irányú szakmai munkásságára. A magyar szocialista didaktika fontos könyvében a

⁴⁵ ZAJCSENKO: *I. m.*, 23.

⁴⁶ *Uo.*, 68.

⁴⁷ Sztálin hatalomra jutása után, 1931-ben Leontyev elhagyta az ekkor már mellőzött Vigotszkij és Luria társaságát, önálló lett Harkovban. A nevéhez kötődő aktivitásteória vezető pszichológiai doktrínává nőtte ki magát a háború után, a desztalinizáció időszakában a pszichológia – benne Vigotszkij munkássága – rehabilitációjának, a marxizmus reneszánszának képviselője. (Munkásságáról lásd PLÉH Csaba: *Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása*, Gondolat, Budapest, 1992; PLÉH Csaba: *Leontyev, Alekszej Nyikolajevics [szócikk]* = *Pedagógiai lexikon*, II., Keraban, Budapest, 1997, 359–360; PLÉH Csaba: *A lélektan története*, Osiris, Budapest, 2010.) Leontyev kapcsán érdemesnek tartom kiemelni, hogy a szocializmusban – mint mindegyik tekintélyelvű vagy totalitárius berendezkedésben – a hatalommal való együttműködés képessége sokat segített a magát szakmainak tekintő és ettől tudományos irányzat kizárólagossá válásában.

⁴⁸ Lásd Leontyev a tanulók tudatosságának néhány pszichológiai kérdéseiről szóló cikkét a Szovjetszkaja Pedagogika 1946/1–2. számában.

⁴⁹ DANILOV: *Az új tananyag aktív felfogása...*, 45.

⁵⁰ Itt csupán arra utalhatok, hogy ugyanaz a kéz ejtette el a pedológiát, amelyik a didaktikát emelte fel. Az SZKP 1931. szeptember 5-i határozata betiltotta a projekt módszert, és elrendelte a tantervek marxista átdolgozását, hogy biztosítsák azokban a „rendszeres ismeretek [...] pontosan körvonalazott keretét” – idézi Nagy Sándor Konzstantyin és Medinszkij *A szovjet iskola vázlatos története* című munkáját (NAGY: *A tanítási óra felépítése és elemzése*, 97).

⁵¹ Nagy Sándor elnökként tartott ünnepi beszédet a „felszabadulásunk 10. évfordulójára” alkalmából szervezett eseten, lásd NAGY Sándor: *Ünnepi beszéd a Magyar-Szovjet Társaság Központi Pedagógiai Szakosztályának felszabadulásunk 10. évfordulójára alkalmából tartott estjén*, Tanuljunk a Szovjet Pedagógusoktól 1955/4. 1–4.

*hivatkozások túlnyomó többsége*⁵² szovjet. E szerzők ábécérendben (Nagy könyvének oldalszámait zárójelben közlöm): Goncsarova (94), Ivanov (14, 50), Ivanova (38, 41), Jeszipov (11, 86–87, 91–92, 94, 99, 106), a Jeszipov–Goncsarov szerzőpáros (98–99, 105), Kairov (11, 18, 36–37, 44, 89, 92, 96, 100–103), Kazancev (6–7, 12, 17), Komarovszkij (34), a Konsztantyinov–Medinszkij szerzőpáros (97), Ogorodnyikov (95), Popov (35, 44, 46), Sackij (15),⁵³ Szkátkin (87–88, 93, 95, 108), Szombirjev (87), Titkov (87), Tvitov (90), Zajcsenko (39, 54).

(Folytatás következő lapszámunkban)

A MOM MHSZ sebességi versenyautó-modellező csapata (MHSZ-fotó)

⁵² A kivételek: az önhivatkozások, az általam nem ismert Goldhuber, valamint Pataki Ferenc és a több helyen idézett akkori pártpolitikus, Székely Endréné (esetenként Székely Ilona néven közölt) munkássága.

⁵³ A szöveg politikai irányából természetesen felismerhető, hogy nem az ismert kommunista és reformpedagógus Sztanyiszlav Tyeofilovics Sackijról (1878–1934) van szó, hanem ugyanezt a családnevet viselő, különösebben nem ismert didaktikusról, aki a Szovjetszkaja Pedagogika 1953/3. számában közölte az *Óratípusok az iskolai gyakorlatban* című munkáját (39–51).